

Nederlands leren in Zuid-Afrika: de aanpak van schoolmeester Hubertus Elffers (1858-1931)

Marijke van der Wal*

Abstract: In the 19th and early 20th centuries many Dutch grammars were published in South Africa. A productive author of Dutch manuals written in English was the teacher Hubertus Elffers (1858-1931), who originated from Haarlem and taught at various South-African schools and colleges. In the tenth edition of his popular *Elementary grammar of the Dutch language*, he introduced speak-and-act exercises which are found to be very similar to François Gouin's new method of learning languages. Apart from this novelty, Elffers' approach towards grammar and his view on Afrikaans reflect the traditional contemporary views.

Trefwoorden: Hubertus Elffers, language teaching, Dutch as a foreign language, language acquisition, Kollewyn's orthography, the grammar-translation method, the Reform Movement, François Gouin, Afrikaans.

1. Hubertus Elffers (1858-1931) en de koloniale linguïstiek

In 1906 werd de tiende druk uitgebracht van Hubertus Elffers' veel verkochte *An elementary grammar of the Dutch language*, een druk die was aangepast aan de in Zuid-Afrika ingevoerde vereenvoudigde spelling, maar die ook in andere opzichten was gemoderniseerd. Deze grammatica, voor het eerst verschenen in 1886, en andere werken van de productieve leerboeken-schrijver Elffers functioneerden in een context waarin Engels, Nederlands en Afrikaans een rol speelden. Aan Elffers en zijn werk is tot op heden nog geen taalkundig-historiografische aandacht besteed. Jan Noordegraaf heeft enkele jaren terug gewezen op de 'koloniale linguïstiek', waar we nog zo weinig over weten (Noordegraaf 2005). Het is een van de vele voorbeelden van Jans stimulerend optreden op historiografisch vakgebied. Met mijn bijdrage over

* Adres van de auteur: m.j.van.der.wal@let.leidenuniv.nl (Faculteit der Letteren, Universiteit Leiden).

de taalkundige activiteiten van Hubertus Elffers, een Haarlemmer die in Zuid-Afrika terecht kwam, volg ik zijn aansporing en hoop ik hem een wetenschappelijk genoegen te doen.

2. Een productieve leerboekenschrijver

‘...when I reached my destination [Zuid-Afrika], I knew little more of it [Engels] than I had picked up on the boat’, memoreert Hubertus Elffers (6-3-1858, Haarlem - 1-7-1931, Wynberg, Zuid-Afrika) in een korte biografische schets, waarin hij twee jaar voor zijn dood terugblijkt op zijn leven.¹ Zijn beperkte kennis van het Engels, terwijl hij wel Frans en Duits had geleerd, was overigens niet ongewoon in de negentiende eeuw.² Hubertus, die zijn eerste opleiding op de doopsgezinde gemeenteschool van Haarlem had genoten, kreeg twee jaar privé-onderricht voordat hij naar de handelsschool ging.³ De handelsschool was geen vreemde stap gezien het beroep van zijn vader Pieter Elffers, die koopman was. Diens koopmansactiviteiten waren kennelijk niet bijzonder lucratief, want volgens Hubertus’ eigen zeggen betaalde de doopsgezinde gemeenschap waartoe de familie behoorde, de kosten van het privé-onderricht en het vervolg. Die financiële afhankelijkheid werd problematisch toen vader Elffers zich niet in de modernistische opvattingen van een nieuwe doopsgezinde dominee kon vinden en de familie overging naar de hervormde kerk. Voor Hubertus, die inmiddels zestien was, werd een universitaire opleiding nu financieel niet mogelijk geacht. In het koopmansbedrijf van zijn vader stappen lokte hem echter niet, zodat ‘there was nothing left but that I should take a teacher’s course’ (Elffers 1929: viii). De tweejarige onderwijzersopleiding volgde hij op de christelijke normaalschool in Nijmegen.⁴ Daarop kreeg hij een onderwijzersbetrekking in Haarlem, maar twee jaar later was hij op weg naar Kaapstad om als twintigjarige de aantrekkelijke positie van leraar Nederlands op het pas gestichte ‘Normal College’ in Kaapstad in te nemen.⁵

¹ Zie het voorwoord van Elffers 1929.

² Zie ook Wilhelm (2005: 45-164) voor toenemende aandacht voor het Engels in de loop van de negentiende eeuw.

³ Biografische gegevens over Elffers baseer ik voornamelijk op De Kock e.a. (1968-1987, vol. I: 275-276) en Elffers (1929: v-xviii).

⁴ Dit moet wel De Klokkenberg, de eerste bijzondere onderwijzersopleiding in Nederland zijn geweest, die was opgericht in 1843-1844 en waar in 1845 een zo geheten ‘normaalschool’, een opleiding voor onderwijzers in het lager onderwijs, startte.

⁵ Bij beide benoemingen heeft vader Elffers een invloedrijke rol gespeeld zoals blijkt uit Hubertus’ uitvoerige verslag van de gang van zaken (Elffers 1929: viii-ix).

De door de omstandigheden gedwongen keus voor het onderwijs is geen slechte gebleken, want Elffers heeft zich ontplooid als een docent in hart en nieren. Hij is bij diverse onderwijsinstellingen werkzaam geweest en heeft een grote hoeveelheid leerboeken geschreven, veelal in het Engels. Die taal had hij zich bij aankomst in Zuid-Afrika vlot eigen gemaakt: zijn dagelijkse oefeningen hadden tot resultaat dat 'I found my way in the English tongue before many months had gone by' (Elffers 1929: x). In Kaapstad doceerde Elffers niet alleen op het Normal College, maar gaf hij ook Nederlands op het Good Hope seminarie, een meisjesschool, en aan het South African College. In 1880, het jaar dat hij trouwde met Therese Jeanne van Pelt, verruilde hij Kaapstad voor Stellenbosch, waar hij op het gymnasium diverse vakken doceerde.⁶ Daar begon hij met wat een belangrijke activiteit zou worden: het schrijven van leerboeken.

Elffers indrukwekkende reeks leerboeken bestaat onder meer uit Nederlandse grammatica's voor diverse, meest Engelstalige doelgroepen: *Practical Dutch grammar and analysis: a grammar for English and Cape students* (1885); *An elementary grammar of the Dutch language, for the use of the lower classes in schools* (1886); *Nieuwe Hollandsche spraakkunst voor de volksscholen van Zuid-Afrika* (2^e dr. 1907a); *The standard Dutch grammar for South Africa. A grammar for private students, civil servants, business men, and for use in colleges and high schools* (1907b). Ook publiceerde hij bloemlezingen als *Bloemen in het Kaapland geplukt* (1885) en *Leesboek voor Zuid-Afrika* (1897), en het brievenboek *The South African letter-writer / De Zuid-Afrikaanse briefsteller* (1895). Dit brievenboek bevat instructies voor allerlei typen brieven. In het gedeelte over social letters / omgangsbrieven maakt Elffers onderscheid tussen formeel en informeel taalgebruik, vergelijkt hij schrijfgewoonten in het Engels en het Nederlands en wijst hij op sociale verschillen en veranderingen in taalgebruik, zoals bijvoorbeeld in de volgende passage:

The term *Mevrouw* with which married ladies are addressed, may now be said to have universally supplanted the term *Juffrouw* which was applied to them twenty-five years ago. This is well so far as the upper classes are concerned; the term cannot, however, be applied to married women of the lower ranks. In Holland these are addressed as *Vrouw* (with the husband's surname); at the cape the

⁶ Het is opmerkelijk dat Hubertus in zijn biografische schets haar naam niet noemt, maar slechts aangeeft dat hij trouwde met 'a lady in Holland with whom I had an understanding before I left home, and who came out rather more than two years after my departure' (Elffers 1929: xii). Het echtpaar kreeg een zoon en vier dochters.

English term *Mrs.* is without exception applied to them. (geciteerd naar de 3e druk, Elffers 1907: 130-131)

Elffers was daarnaast op lexicografisch gebied actief: samen met dr. W.J. Viljoen (1869-1929) publiceerde hij het *Beknopt Nederlands woordenboek voor Zuid-Afrika* (1908) en in hetzelfde jaar de daarvan afgeleide *English-Dutch and Dutch-English Dictionary*, die veel op scholen gebruikt werd.⁷ Toen was hij inmiddels, na vanaf 1888 hoofd van de districtsschool in Smithfield (Oranje Vrijstaat) te zijn geweest, weer in 1893 in Kaapstad teruggekeerd. Daar was hij werkzaam als privé-docent en vertaler bij het hooggerechtshof, 'sworn translator for the Dutch, English, French and German languages', zoals op het titelblad van zijn *Standard Dutch Grammar for South Africa* (1907b) staat vermeld.

3. An elementary grammar of the Dutch language

Wie de tiende druk van Elffers' *An elementary grammar of the Dutch language* ter hand neemt, ziet een traditioneel ingedeeld leerboekje dat begint met alfabet, uitspraak en spelling. De uitspraak wordt in vijf korte bladzijden steeds in vergelijking met het Engels uit de doeken gedaan en zonder gebruik te maken van fonetisch schrift. De spellinghoofdzaken worden weergegeven in acht regels. Deze tiende druk is aangepast aan de op Kolléwijn gebaseerde 'simplified spelling'. In een kleine 180 pagina's worden vervolgens de verschillende woordsoorten behandeld, met veel aandacht voor het werkwoord. Aan het eind van het boek worden ook de zinsdelen heel kort besproken: omdat de zinsontleding in het Nederlands gelijk is aan die in het Engels, hoeven leerlingen alleen de Nederlandse termen te leren. Ter illustratie geeft Elffers een paar voorbeelden van zinsontleding (Elffers 1906: 197-198). Ik merk terzijde op dat hij in zijn *Nieuwe Hollandse Spraakkunst* (1907a 2^e dr.: 116-125) de zinsontleding uitvoeriger behandelt met aandacht voor zowel enkelvoudige als samengestelde zinnen.

De nadruk ligt in deze elementaire grammatica op verschillende soorten oefeningen: lezen, vertalen, grammatica, stellen ('composition') en speak-and-act exercises. Die speak-and-act-oefeningen waren voor Elffers iets nieuws waar hij in de klassituatie veel van verwachtte. Hij had ze zelf samengesteld en tijdens privélessen getest. Om een indruk te geven van dit type oefening

⁷ In tegenstelling tot de indruk die gewekt wordt in De Kock e.a. (1968-1987, vol. I: 276) was het Nederlandse woordenboek het uitvoerigst en vormde het de basis voor het andere woordenboek.

geef ik hier de eerste van de dertig speak-and-act exercises weer waarvan leerlingen de Nederlandse tekst uit het hoofd moesten leren en tegelijkertijd met de handeling moesten uitspreken (Elffers 1906: 16):

No. 1

[The pupil is made to go to the door of the room, and in going, speaks as follows:]

1.	Ik ga.	I am going.
2.	Waar ga ik heen?	Where am I going?
3.	Ik ga naar de deur.	I am going to the door.
4.	Waar is de deur?	Where is the door?
5.	Daar is de deur.	There is the door.
6.	Daar ga ik heen.	There I am going.
7.	Ik loop er heen.	I walk towards it.
8.	Ik stap er heen.	I step towards it.
9.	Waarheen?	Where?
10.	Naar de deur, dáár!	To the door, there!

The exercise may be spoken and acted by two pupils

Elffers benadrukt dat steeds handeling en woorden gecombineerd moeten worden om tot goede resultaten te komen. Nadat de bovenstaande oefening was geleerd, moest die herhaald worden in de 3e persoon. Dezelfde tekst werd vervolgens gebruikt voor het oefenen van de verschillende tijden. Daarmee was het thema *deur* nog niet uitgeput, want oefening 7 vraagt om nieuwe handelingen en is bedoeld om leerlingen verschillende werkwoorden te leren (Elffers 1906: 31; met weglating van Engelse vertaling):

1. Ik ga naar de deur.
2. Ik kom bij de deur
3. Ik sta stil bij de deur.
4. Ik steek mijn hand uit.
5. Ik vat de knop aan.
6. Ik draai de knop om.
7. Ik trek aan de knop.
8. Ik maak de deur open.
9. Ik duw de deur terug.
10. Ik maak de deur toe.

In de oefeningen 8, 9 en 10 moeten de leerlingen vervolgens weer verschillende tijden hanteren. De speak-and-act-oefeningen vormen op zichzelf een reeks en hebben meestal geen directe relatie met de behandelde grammatica van het hoofdstuk waarin ze figureren. Een paar keer krijgen de speak-and-

act-oefeningen een verhaalvorm (nr. 16, p. 65; nr. 21, p. 94-95) en twee keer is het een brief (nr. 27, p. 133; nr. 29, p. 149-150).⁸ De onderwerpen variëren van het schrijven van een brief, het gaan varen, het zaaïen op een akker en het slachten van een schaap tot een onweersbui en een wervelwind: herkenbare situaties voor de betreffende leerlingen.

Elffers legt de nadruk op uit het hoofd leren en herhaling van deze oefeningen. De leerling moet zich concentreren op het Nederlands gedeelte ervan en het Engels vergeten: ‘In that way he will learn to think in the language he is acquiring, which is half the battle won’ (Elffers 1906: 65). Leerlingen worden na verloop van tijd ook gestimuleerd om hun eigen spreekoefeningen te maken (p. 97).

De speak-and-act exercises waar Elffers erg enthousiast over is, heeft hij vervolgens ook geïntroduceerd in zijn uitvoeriger *The Standard Dutch Grammar for South Africa* (1907b).⁹ Bij alle aandacht die we aan deze vernieuwing schenken, moeten we ons wel realiseren dat het spreken (en handelen) in beide grammatica’s slechts een onderdeel is te midden van veel anderssoortige oefeningen. De grammatica’s als geheel zijn voornamelijk representanten van een traditionele taaldidactische benadering.

4. Taaldidactische benadering

De grammatica-vertaalmethode was de vigerende taaldidactische benadering in de 19de eeuw, voordat in de laatste decennia de vernieuwende Reformbeweging ontstond, waarmee spreken en luisteren bij het leren van een tweede taal centraal werden gesteld. De aanzet was, zoals bekend, gegeven met W. Viëtors *Der Sprachunterricht muss umkehren* (1882). Belangrijke uitgangspunten van de Reformbeweging waren dat bij taalverwerving het gebruik van de moedertaal zoveel mogelijk vermeden werd, dat leerlingen samenhangende teksten aangeboden moesten krijgen en niet direct met grammaticale regels geconfronteerd dienden te worden (zie o.a. Wilhelm 1994). Het is evident dat Elffers Engelstalige grammatica van het Nederlands met de nodige grammaticale regels en vertaaloefeningen niet voldoet aan deze drie uitgangspunten van de Reformbeweging. Alleen in de speak-and-act-oefeningen zien we iets nieuws, waarbij het spreken centraal staat.

⁸ Elffers merkt bij nr. 27 op dat het schrijven van een eenvoudige brief met dergelijke oefeningen wordt geleerd. Verder verwijst hij naar zijn *Bi-lingual Letter Writer* voor het leren schrijven van allerlei soorten brieven.

⁹ Dit werk was eerder onder twee andere titels verschenen: *The Practical Dutch Grammar* en *The Commercial Dutch Grammar*.

Die oefeningen vertonen opvallende overeenkomsten met de aanpak van de Fransman François Gouin (1831-1896), die wel als een voorloper van de Reformbeweging wordt gepresenteerd. Gouin had in 1880 zijn *L'art d'enseigner et d'étudier les langues* gepubliceerd, waarmee hij een nieuwe methode om vreemde talen te leren had geïntroduceerd, gebaseerd op principes van eerste-taalverwerving en met veel nadruk op het leren van vocabulair. Het boek werd nauwelijks opgemerkt in Frankrijk, maar het werd een groot succes in Duitsland en, na een Engelse vertaling in 1892, in Engeland en Amerika (Macht 1994; Byram 2004: 244-245; 267). In Nederland pasten de anglisten L.P.H. Eijkman en J.C.G. Grasé Gouins methode in 1894 en 1895 toe (Wilhelm 1994; Wilhelm 2005: 180-184; 206-207). Gouins' aanpak bestond uit de weergave van een bepaalde handeling in diverse onderdelen met daaraan gekoppeld zinnnetjes. Leerlingen moesten de onderdelen van de handeling uitvoeren of zich voorstellen en daarbij de zinnen uitspreken, precies het soort zinnen – met veel nadruk op werkwoorden – die we in de meeste speak-and-act-oefeningen van Elffers vinden. De overeenkomst is zodanig dat het aannemelijk is te veronderstellen dat Elffers het werk van Gouin kende via de in 1892 verschenen Engelse vertaling *The Art of Teaching and Studying Languages*, of wellicht via toepassingen van de methode-Gouin in diverse leerboeken.

5. Inkeer: religieuze zaken en het Afrikaans

De uitspraak die over de 18de-eeuwse taalkundige Lambert ten Kate door een tijdgenoot is gedaan, 'met het klimmen zyner jaaren, leide hy zig meest toe op zedelyke en Godvrugtige bespiegelingen', is ook van toepassing op Hubertus Elffers.¹⁰ Na zijn terugkeer in Kaapstad in 1893 was Elffers omstreeks zijn veertigste in aanraking gekomen met de Zevende-dag-adventisten, een kring waarin hij ook prediker werd. Uiteindelijk gingen zijn religieuze activiteiten zo ver dat hij als 68-jarige een eigen kerkgemeenschap stichtte waar hijzelf voorganger was (Elffers 1929: xii-xvii). We krijgen een indruk van zijn sterk religieus getinte opvattingen uit *Impressions by the way* (1907c), een bundel met korte beschouwingen over een diversiteit aan onderwerpen. De visie die eruit spreekt, is nogal pessimistisch. Zo is hij in zijn beschouwing *Schools or no schools* bijzonder kritisch over de schoolpraktijk en over 'public education':

¹⁰ Het citaat over Ten Kate is afkomstig van de 18de-eeuwse geschiedschrijver Johan Wagenaar.

It [de school] should be an institution governed by higher ideals than business instincts can ever awaken in a man. (...). The twentieth century, unless God himself intervene, has a career in store for people's schools which, though fraught with honour, and fragrant with praise, must lead to the downfall of the nations (Elffers 1907c: 75).

Ook in zijn bijdrage *Language* oefent hij kritiek uit onder meer op het verwaarlozen van het hardop uitspreken van taal en zoekt hij ook weer de schuld bij de scholen:

The nineteenth century has witnessed an appreciable deterioration in human speech. (...) The majesty of speech has been wantonly abandoned, and a feeling of 'anything will do', taken hold of the people. Schools have contributed their quota to the prevailing negligence. The art of speaking has not been cultivated as it should be – in some communities not at all. Intelligent reading – as reading without pronunciation is erroneously called – has largely taken the place of exercises in enunciation. (Elffers 1907c: 98).¹¹

Over grammatica's en leerboeken horen we hem niet meer. Uit bewerkte publicaties van zijn leerboeken blijkt hij wat zijn houding ten opzichte van het Afrikaans betreft tot inkeer te zijn gekomen.

Hubertus Elffers heeft lang gemeend dat het Nederlands in Zuid-Afrika behouden kon blijven en hij heeft daartoe zijn bijdrage geleverd in zijn vele leerboeken bestemd vooral voor Engelstaligen. De vereenvoudiging van de Nederlandse spelling door de introductie van de spelling Kollewijn had de positie van het Nederlands in Zuid-Afrika moeten versterken. In het voorwoord van zijn met Viljoen samengestelde *Beknopt Nederlands woordenboek voor Zuid-Afrika* (1908) wordt de concurrentie genoemd tussen het volgens de Kollewijnse spelmethode vereenvoudigde Hollands en het zo geheten Afrikaans, 'dat door het heersende spraakgebruik, meer dan door een bestaande letterkunde vertegenwoordigd wordt'. De auteurs willen de positie van het Hollands versterken en in een poging daartoe nemen zij in hun woordenboek ook woorden en uitdrukkingen op die in Zuid-Afrika burgerrecht hebben gekregen. Het blijft veelal beperkt tot subbetekenissen zoals bij het lemma *beker*, waar staat vermeld dat dit woord in het Afrikaans ook 'kan' betekent.

¹¹ Dit citaat dank ik aan Tanja Simons, deelnemer aan mijn werkcollege *Trial and error of supermethode? Tweede taalverwerving in historisch perspectief*, gegeven in het 2e semester 2005/2006.

Pas omstreeks 1920 zag Elffers de realiteit van het Afrikaans onder ogen en publiceerde hij, samen met F. Handel Thompson, *Ons nasie, Afrikaanse leesboekies* (Cape Town, 1921-1922). Commerciële overwegingen zullen mogelijk ook een rol hebben gespeeld: in datzelfde jaar werd zijn brievenboek in het Afrikaans en het Engels gepubliceerd en in 1926 verscheen zijn *Afrikaanse liedere*. Met die 'erkenning' van het Afrikaans was Elffers zonder meer laat. Willem Sijbrand Logeman (1850-1933), een andere Haarlemmer die in Zuid-Afrika was beland en daar hoogleraar moderne talen aan het Victoria College te Stellenbosch en vervolgens aan het South African College in Kaapstad was geworden, had al in 1899 belangstelling voor het Afrikaans getoond en het ook later verdedigd in artikelen en lezingen.¹² Al veel vroeger, in 1875, had weer een andere Nederlander, Johannes Brill (1842-1924), zoon van de Utrechtse hoogleraar Nederlands en vaderlandse geschiedenis Willem Gerard Brill (1811-1896), en hoofd van het Grey College in Bloemfontein, in zijn lezing *De landstaal* het Afrikaans beschouwd als volwaardige taal. Hij had het Afrikaans als object van wetenschappelijk onderzoek verdedigd en betoogd dat het Afrikaans en niet het Hollands de landstaal van Zuid-Afrika was (Noordegraaf 2004: 171-173).

Willem Sijbrand Logeman en Johannes Brill waren op de hoogte van moderne taalwetenschappelijke inzichten en onderhielden internationale contacten. Met hen belanden we in een ander circuit dan dat van de schoolboekenschrijver Hubertus Elffers, die lang vasthoudt aan het primaat van het Nederlands. Met Logeman en Brill komen we op het thema Nederlandse en Zuid-Afrikaanse taalwetenschappers in hun internationale context. Dat is een onderwerp dat Jan na aan het hart ligt, en een terrein waarop hij ongetwijfeld de komende jaren nog vruchtbare historiografische bijdragen zal leveren.

¹² Graag had ik het werk van W.S. Logeman en met name zijn *How to speak Dutch, a simple method of learning to speak, read and understand the language* gecontrasteerd met Elffers en zijn grammatica. Helaas was dat niet mogelijk binnen de beperkingen die gesteld werden aan de omvang van mijn bijdrage aan deze bundel.

Bibliografie

- Byram, Michael (ed.) (2005). *Routledge Encyclopedia of language teaching and learning*. London: Routledge.
- Elffers, Hubertus (1906). *An elementary grammar of the Dutch language. For the use of Lower Classes in Schools*. 10th ed. Capetown: Juta.
- (1907a). *Nieuwe Hollandse spraakkunst voor de volkscholen in Zuid-Afrika*. 2^e dr. Kaapstad: Juta.
- (1907b). *The Standard Dutch: grammar for South Africa*. Capetown: Juta.
- (1907c). *Impressions by the way*. Capetown: Juta.
- (1929). *Scripture Lights. An epitome of the faith I have professed and in which I die*. Wynberg: Rustica.
- & W.J. Viljoen (1908). *Beknopt Nederlands woordenboek voor Zuid-Afrika*. Cape Town: Juta.
- Kock, W.J. de, D.W. Krüger & C.J. Beyers (eds.) (1968-1987). *Dictionary of South African Biography*, 5 Vols. Capetown: Human sciences Research Council.
- Macht, Konrad (1994). Practical skills or mental training? The historical dilemma of foreign language methodology in nineteenth and twentieth century Germany. *Paradigm* 14, <http://faculty.ed.uiuc.edu/westbury/Paradigm/macht.html>.
- Noordegraaf, Jan (2004). Van *Kaapsch-Hollandsch* naar *Afrikaans*: visies op verandering. In: Saskia Daalder, Theo Janssen & Jan Noordegraaf (red.). *Taal in verandering. Artikelen aangeboden aan Arjan van Leuvensteijn bij zijn afscheid van de opleiding Nederlandse taal en Cultuur aan de Vrije Universiteit Amsterdam*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU; Munster: Nodus Publikationen, 169-184.
- (2005). Koloniale linguïstiek. Inleiding tot A.N.E. Changuion (1803-1881). In: Jan Noordegraaf. *Een kwestie van tijd. Vakhistorische studies*. Munster: Nodus Publikationen, 59-82.
- Wilhelm, Frans A. (1994). J.C.G. Grasé als exponent van de Nederlandse Reformbeweging. *Meesterwerk* 1, 36-48.
- (2005). *English in the Netherlands. A history of foreign language teaching 1800-1920. With a bibliography of textbooks*. Utrecht: Gopher.